

שמניח יו"ד הפוכה לדידיה כיון שלרוב העולם הוא ישר וכמו שהפרשיות כתובות לו מימין לשמאל, אך באינו איטר המניח של איטר יש לחוש כנ"ל, ובכה"ל סי' כ"ז ס"ד מביא מהפוסקים שכתבו שגם אינו איטר יכול להניח תפילין של אינו איטר, ולא נחתו לחשש זה, וצ"ע.

סימן ו' / בצורת קשר של ראש.

בזמן האחרון רבו המדברים בענין זה, ובספר זכרון אליהו, ובספרי תפלה למשה, כתר תפילין, האריכו בזה, גם בקובץ בית אהרן וישראל היה מאמר מהרב הברפלד על זה, וידעתי על עוד ג' חיבורים שנתחברו בזה ועדיין לא נדפסו, ולכן אין רצוני להאריך בויכוחים בבירור לשון הראשונים והפוסקים, ולא בבירור המנהגים, אלא רק להציע מסקנת הדברים כפי שהם נראים בעיני, ולכתוב כמה חידושים בענין.

א. צורת הקשר.

כידוע בזמנינו מצויים ג' סוגי קשרים יש העושים בצורת ד, ונקרא לזה לקמן קשר ד, ויש העושים בצורה של ריבוע סתום, ונקרא לזה לקמן קשר מרובע, ויש שעושים קשר בצורת מס סתומה דהיינו שזה ריבוע שיש חור באמצעו, ונקרא לזה לקמן קשר צאנז.

בבית יוסף סימן ל"ב העתיק כמה אופנים של עשית הקשר, וכולם יוצאים כמו הקשר המרובע, וכן בד"מ הארוך העתיק אופן אחד שנוצר בב"י [בשם מהר"י אסקנדרני] שיוצא משם הקשר המרובע, גם הרמב"ם כתב שעושים קשר מרובע בצורת דל"ת, משמע שהקשר הוא מרובע, דאילו היה כקשר ד' אין זה מרובע, דיש לו ה' זוויות ולא ארבע.

יש הטוענים שקשר ד' הוא הקשר המקורי כיון שנוצר בגמ' [לג"י רש"י] שהקשר הוא דל"ת, ומה שיש נוהגים לעשות קשר מרובע, זה מפני שכזה נזכר שצריך ב' דלתי"ן, והקשר המרובע שהוא מורכב מארבע משבצות אפשר להתייחס לכל שלשה מהם כצורת דל"ת, ונמצא שיש בו ב' דלתי"ן.

ודברים אלו הם הכל ממש, ולא יעלו על הדעת כלל, דהרי הקשר המרובע כבר מוזכר בראשונים שבב"י הנ"ל, והיה נהוג בכל תפוצות ישראל [אשכנז ספרד תימן] כמ"ש הדעת קדושים [אשל אברהם], וכיניהם מקומות שלא חשו בשום דבר לדברי הזהר, ומי הוא זה אשר מצא חן בעיניו הקשר המרובע יותר מקשר ד' עד שהלך להחליף מ-ד למרובע, והלא במרובע אין מובן היכן הוא הדל"ת משא"כ בקשר ד' ולמה ילכו לשנות מה שנהגו מעולם, אין זאת אלא פשוט שמנהג כל ישראל היה לילך בקשר המרובע, ואח"כ המציאו את קשר ד' ואחר שהתפשט הוא מצא חן בעיני הרבה ת"ח כיון ששם ברור צורת הדל"ת, ולכן החליפו מקשר המרובע לקשר זה, והדברים מפורשים בדעת קדושים שהקשר ד' הוא מחודש והגיע מהספרדים, וכן מבואר בתשובה מאהבה.

אולם הקשר שנתחדש על פי דברי הזהר הוא קשר צאנז, שמקורו מדברי מהר"ם די לונזאנו שהובאו בפע"ח שכתב שכן עשו לו גורי האר"י, [הוא עצמו הלך לפני כן בקשר המרובע כמו שכתב שם].

ב. היכן הדל"ת בקשר המרובע.

אך הנה הקושיא הגדולה של המערערים על קשר המרובע הוא שאיננו בגמ' ובשו"ע שהקשר הוא בצורת דל"ת, ובמרובע אין צורת דל"ת. ויש על קושיא זו ג' תירוצים.

תירוץ א' הובא בא"ר סימן כ"ז בשם מעדני יו"ט [לבעל התויו"ט על הלבוש], דהדל"ת הוא לפי ששתי הרצועות היוצאות מתוך הקשר למטה אותה היוצאת לצד שמאל המניח נמשכת לרוחב כמו גג הדל"ת, ואותה היוצאת לצד ימין המניח

ביושר למול עיניו של המניח שכשמעיין על זרועו רואה הוא צורת יו"ד כשהרגל כלפי פניו, ואילו כשרוב העולם יהיו איטרים יצא שהמעייין בקשר על זרועו הוא רואה יו"ד הפוכה כמו שרואה בעת שיקרא בספר תורה הפוכה, ואין זה מסתבר, ובשלמא מה שאיטר מניח יו"ד הפוכה לא איכפת לו כל כך כיון שיש צורת הקשר לכל בני אדם יש גם לאיטר לעשות כצורה זו אלא מניחה מהופך ויוצא בזה כמו שאפשר לאיטר להניח תפילין של אינו איטר בצורה הפוכה ויוצאים בזה, ה"נ יוצאים כשרק הקשר הפוך, וכמו שאיטר מניח המזוזה בצד ימין כיון שיש עוד בני בית אוליגן בחר דעלמא כמ"ש הש"ך בהלכות מזוזה בשם המרדכי, ה"נ בצורת הקשר לא נשנה מצורת הקשר של רוב בני אדם אלא יניחו מהופך, כן יש לומר בדוחק, אבל שרוב העולם ילכו מהופך זה דבר תמוה דהרי לכאורה אילו רוב העולם היו איטרים היו צריכים להניח המזוזה בשמאל כדמשמע מדברי הש"ך הנ"ל.

מיהו נראה דאם רוב העולם היו איטרים היה הכל מהופך ומה שנקרא היום שמאל היה נקרא ימין ומה שנקרא היום ימין היה נקרא שמאל, דהרי חזינן בגמ' שקורין לשמאל דאיטר "ימין דידיה" ש"מ דימין אינו שם של צד מסויים אלא הוא מורה על החזק וכמו דכתיב ימין ד' נאדרי בכח, ימין ד' עושה חיל, אלא שנתנו סימן לכיוונים השונים ע"י סימן של צד החזק ושל צד החלש, ולא מסתבר דכשהקב"ה נתן התורה גילה למשרע"ה בהללמ"מ איזה צד קרוי ימין ואיזה צד קרוי שמאל, אלא כמשנ"ת, וממילא ברגע שהשמאל של היום נעשה להחזק, חוזר הוא להיות נקרא ימין ובו עושים את טהרת המצורע וחליצה וכל הדברים, וכיון שהדין הוא שס"ת נכתב מימין לשמאל, באופן שיתחפכו הצדדים יצטרכו לכתוב ס"ת מהצד שקרוי היום שמאל [כמו באנגלית], ומסתברא שגם כל האותיות יהיו הפוכות דלמשל אות ה"א רגלה הימנית שלמה ורגלה השמאלית קטועה, ובשעה שמתחפכים הכיוונים מתחפכת צורת האות ג"כ כדי שהרגל השלמה תהא בימין, וממילא יהא גם צורת יו"ד הפוכה ממה שהיום ורגלה תהא היכן שהיום קרוי שמאל, ונמצא שכל המניחים תפילין בימין יעשו את הקשר עם הרגל כלפי הגוף וזה יהא יו"ד ישר לפי המצב שבאופן זה.

ואם כנים אנו בכל זה, הרי יש לומר דאף שהיום אין אנו מורים שאיטר צריך לעשות לעצמו ס"ת הפוך ואותיות הפוכות מהנהוג אף שכן הוא היושר אליבא דידיה, משום דבכל הדברים שעומדים לשמש את כל אדם אין משנים בין איטר לאינו איטר וכמו שכתב המרדכי לגבי מזוזה, מ"מ לגבי תפילין ששונה מכל הדברים וכבר צורתו משונה מתפילין של אינו איטר שהרי הקשר שלו הוא בצד שמאל של התפילה, מסתברא דצריך למעבד גם צורת האות כמנהג שצריך להיות צורת האות אצל איטר.

הגע עצמך הרי שאיטר חולץ ברגלו השמאלית, וכי יעלה על הדעת שצריך לחלוץ בנעל של רגל ימין כמו כל העולם, הלא פשוט שכיון שכעת הוא חולץ אחרת מכל העולם אוליגן לגמרי בחר דידיה, וה"נ לגבי צורת יו"ד אם כנים אנו בזה שאין הללמ"מ באיזה צד יהא רגלו של יו"ד אלא הקבלה היתה שהרגל של יו"ד היא בצד ימין ממילא הצורה האמיתית כלפי איטר היא להיפך משאינו איטר, ובדבר ששייך רק לדידיה יש לו לעשות כפי התורה שלו, וכמו שהוכחנו מחליצה.

ופשוט שאין בכוחנו להכריע הלכה בפרט בדבר שנראה מחודש, אך כיון שישדתי הדברים על סברא נחמדה, וגם בספרי פוסקי זמנינו כתבו בזה סברות מלבם לכן לא נמנעתי מלכתבה, וחזי מיהא לאצטרופי ליישב את המנהג.

מיהו לפי דברינו עולה דמי שאינו איטר המניח תפילין של איטר ע"י שקושר את התפילין מלמטה, יהא לו עדיין לחוש שהקשר שלו הוא יו"ד הפוכה, ולדידיה ליכא למימר דזהו צורת האות שלו, ובשלמא איטר המניח תפילין של אינו איטר לא איכפת לו

שי"ן מש-די, והדלי"ת והיו"ד עשויין בקשר שקושר הרצועה [שבראש] אחת לצפון ואחת למזרח כמין ד'... עכ"ל.

גם פה תמוה למה לא כתב בקיצור 'הקשר של ראש עשוי כמין ד', ומה צריך לו ללמדנו שרצועה אחת במזרח ואחת בצפון וכי עד הנה לא ידענו מהי צורת ד', גם תמוה דבפשטות כשרוצים לתאר את הצד שכנגד הפנים קורין לו מזרח, וא"כ אם רצועה אחת במזרח ואחת בצפון הרי זה דלי"ת הפוכה שרגלה בצד שמאל, ובכלל תמוה למה הוצרך רש"י לתאר הדבר ברוחות העולם שזה דבר שאינו בהכרח לצורת האות שאפשר לסבב את האות לכל צד עד שמה שהיה מקודם מזרח הוא כעת דרום, וכי לא יכל רש"י לכתוב בפשיטות שרצועה אחת ברוחב ואחת מחוברת בימינה ויורדת לאורך.

בשבת דף כ"ח ע"ב ד"ה שי"ן של תפילין כתב: "והרצועה נקשרת כמין דלי"ת".

ג. בעירובין צ"ז ע"א אמרו קשר של תפילין הל"מ, ופרש"י: "הלכה למשה מסיני היאך הוא עשוי שדומה לדלי"ת...". במנחות דף ל"ה ע"ב כתב: "קשר של תפילין. שישם הרצועות על ראשו [בענין] שיהא דל"ת כדי שיהא ש-די נראה עליהן... ודל"ת נראה בקשר...".

בחולין דף ט' ע"א גבי הא דאמרו דת"ח צריך לדעת קשר של תפילין כתב: "קשר של תפילין יש בו אומנות שעשוי כמו אות דלי"ת... והקשר עשוי כעין ד'".

וכשתדקדק בג' דיבורים אלו ובצירוף ג' הדיבורים הקודמים תראה שכשמדבר על שעת עשיית הקשר [בברכות ובשבת] כותב "כמין דלי"ת", שלשון זה מורה על מציאות דומה ממש, ואילו כשמדבר מצורת הקשר לאחר עשייתה קורא לזה [בעירובין] "דומה לדלי"ת" או [במנחות] "דל"ת נראה בקשר", שלשונות אלו מורים על מציאות שאינו ברורה כל כך אלא דומה לדל"ת או שבתוך הקשר נראה דל"ת, ובפרט בולט הדבר בדבריו בחולין, שבדיבור אחד שינה את לשונו שבתחילה כשמדבר מאומנות העשיה כתב "כמו אות דלי"ת" שזה מורה על מציאות דומה ממש, ובסוף כשמדבר מהצורה שלאחר עשיה כתב "עשוי כעין ד" שזה לשון המורה על דוגמא לדבר ולא על מציאות ממש.

ולאור כל הני דקדוקים נראה דרש"י סבר שבשעת עשייה עושה האומן צורת דלי"ת ממש שקושר רצועה אחת לאורך ואחת לרוחב, כמו אדם הכותב אות דלי"ת, אבל בגמר העשיה, נשאר רק רושם הצורה של העשיה שהיתה בצורת דלי"ת, אבל עצם הקשר אינו צורת דלי"ת ממש.

ובדבריו במסכת שבת היטיב להסביר את זה באומרו "שקושר את הרצועה אחת לצפון ואחת למזרח", ולפני שנסביר הדברים נקדים כלל אחד והוא דכשמהדק דבר אחד בתוך דבר אחר, אז החיצון הוא הקושר, והפנימי הוא הנקשר, וכעת כל היודע אופן עשיית קשר המרובע, יקח גא רצועה בידו ויחל בעשייתה וישם לב לצורת תנועת העשיה ויראה דבתחילה עושים ב' עניבות בב' ראשי הרצועה, ואח"כ תוחבים את הרצועה השמאלית בתוך הימנית, עד שהימנית בולטת לשמאל ואילו הימנית עומדת בשמאל והיא קושרת ומהדקת את הימנית דמעיקרא, וכשעומד העושה ופניו למזרח אז אותה הימנית שעכשיו שמאלית עומדת כעת לצד צפון, וזה כונת רש"י ש"קושר" אחת לצפון, [ולא יכל רש"י לכתוב שקושר אחת בשמאל כיון שהכיוונים מתהפכים לא יובנו הדברים], אח"כ עושים פעולה של תחיבת קצה הצפונית בתוך הלולאה הבולטת של השמאלית הבולטת לימין, ופעולה זו אינה נקרא קשירה אלא עשיה שהקצה הזה יהא נקשר בתוך הלולאה, ורש"י אינו מדבר מפעולה זו אלא מפעולה הבאה לקושר, ואח"כ לוקחים את קצה הרצועה השמאלית [שצד הכפול שבה בולט כעת לימין] ומעלים אותה ע"ג הרצועה הצפונית כדי לקושר את הצפונית, ובתנועה זו הרצועה הנכפלת עתה עומדת בצד מזרח, וזה כונת רש"י "שקושר אחת למזרח",

נמשכת באורך למטה כמו רגל הדלי"ת. וכן העתיק המשנב"ר סימן כ"ז ס"ק ל"ז, ונזכרה סברא זו גם בדעת קדושים [ובספר סדורו של שבת], ומדברי כל הכותבים ש"מ שבזמנם היה קשר המרובע מצוי דאי לאו הכי למה הוצרכו למצוא את הדלי"ת ברצועות, והרי הוא גלוי בקשר עצמו.

יש להביא קצת סמך לפירוש זה, והוא דבמרדכי בהלכות קטנות כשדן בענין אם הל"מ שהקשר יהא בצורת דלי"ת, כתב בתו"ד "אלא ודאי אינם אותיות אלא קשורים בעלמא והרצועות ניתלים כדרכם ולא משום שם", משמע דלמ"ד שהקשרים הם אותיות השם אז הרצועות ניתלים משום שם, ש"מ דצורת האות הוא ע"י תלית הרצועות.

עוד סמך יש מדברי המהרי"ל [נזכרו גם בא"ר שם] שכתב: "רצועות של ראש עשויין לתלות מן הקשר ולהלאה כעין צורת ד, לכן יזהר לעשות הקשר כעין זה, להיות נמשך הרגל לצד ימין מהעומד אחוריו, אחר שהראה הקב"ה למשה רע"ה קשר תפילין באשר אמר וראית את אחורי מסמטא הראו לקרא בכתיבתה ולא למשוך הרגל לצד שמאל כזה", עכ"ל, הרי מבואר שרגל הדלי"ת נעשית ע"י הרצועה התלויה מן הקשר ולהלאה, דהיינו מחוץ לקשר, ואילו הוא עשה את קשר ד' הוה ליה למימר שרגל הדלי"ת שבקשר תהא בצד ימין.

ועל תירוץ זה תמהו רבים דמבואר מתוך הרבה לשונות של הראשונים והפוסקים דהקשר עצמו הוא הדלי"ת, וכ"כ בהדיא התה"ד ויתבאר בעז"ה לקמן.

תירוץ ב' דהא דהקשר צריך להיות בצורת דלי"ת זה רק לגי' רש"י, והתוס' עירובין דף צ"ז ובעוד מקומות ובעוד ראשונים חולקים וס"ל דקשר של ראש אינו כלל מרמז לצורת אות ואין בו קדושת אות מהשם, ולפ"ז, אין ה"ג דלרש"י צריך לעשות צורת ד, אבל לתוס' א"צ.

תירוץ ג', דג' משבצות שבקשר עצמו הם הצורת ד', והצורה הרביעית יתירה היא. תירוץ זה נזכר בדעת קדושים.

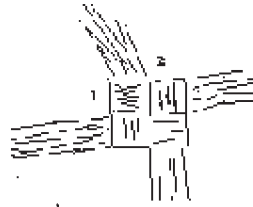
ויש תמהים ע"ז דלמעשה נתבטלה צורת הדלי"ת, מיהו גם לשיטתם יש לתמוה דבקשר של יד ג"כ יש הוספה המשנה את צורת הקשר לצורה של אות נ', וכן בשי"ן של תפילין יש שי"ן אחד של ד' ראשים שכן הוא קבלה מן הגאונים ולא נזכר בש"ס, ואליבא דדינא אין זה נקרא שי"ן, דאילו יכתבו כן בס"ת יחשב כאות פסולה, ואעפ"כ סמכו על קבלת הגאונים ועושים שי"ן כזו, וקורים לזה שי"ן, ה"ג דלי"ת זה אף שיש בו תוספת ובס"ת יהא פסול בצורה כזו, מ"מ בתפילין יש לסמוך על קבלת הגאונים דגם צורה כזו נקראית דלי"ת, ובעצם גם בלשונות הראשונים והפוסקים איתא "כעין דלי"ת" או ש"יש בקשר צורת דלי"ת" דמשמע מלשונות אלו שאין זה דלי"ת ממש.

אכן נלע"ד דיש לקושיא זו תירוץ רביעי, והוא תירוץ אבי הפרשנים, רש"י, שכנראה עמד בקושיא זו, ובתוככי מילות פירושו לגמ' הסיר את הקושיא, כדרכו. ונעתיק את לשונו בכמה מקומות ונדקדק בהם.

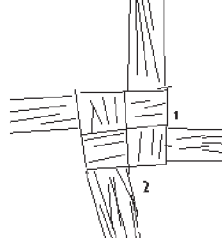
א. בברכות דף כ"ג ע"א ד"ה שלא תצא רצועה, ז"ל: "ובקשר נראה בעשייתו כמין דל"ת על שם אחת מאותיות של ש-די, והשי"ן עשויה בכותלי הקציצה החיצונה, והיו"ד עשויה בראש רצועת תפילין של יד ורצועה קטנה מאד כפוף ראשה ונראית כמין יו"ד", עכ"ל.

כל רואה יראה שרש"י שינה את לשונו בתארו את הדל"ת מתיאורו את השי"ן והיו"ד, שאילו בהם כתב שהם "עשויים" זה "עשוי בכותלי הקציצה, וזה "עשוי" בראש הרצועה, ואילו בדל"ת לא כתב הקשר "עשוי" כמין דלי"ת, אלא כתב "נראה בעשייתו". עוד יש לדקדק מה הכונה "נראה בעשייתו" וכי רק בעשייתו הוא נראה ואח"כ אינו נראה ?.

ב. בשבת דף ס"ב ע"א ד"ה התם משום שי"ן, זה לשונו: "[שי"ן] עשויה מעור החיצון עצמו קומט בו ג' קמטין כעין

באופן שהגג מתחיל מנקודה 1 כדרך הכתיבה, והרגל פונה ללמטה מנקודה 2 כדרך כתיבה. משא"כ כשעושים בצורה מהפוכת [שע"ז גם טענת מהרי"ל] יוצא להיפך כזה:

שנמצא הגג מתחיל מימין [נקודה 1] לשמאל, והרגל ממטה [נקודה 2] כלפי מעלה, ואף שהפועל יוצא הוא שע"י ג' משבצות יש גם צורת דלי"ת ישרה, מ"מ אין זה כדרך כתיבתו, וזה נותן לו שם של ד' הפוכה.

ומה מאד מתיישבים הדברים על פי מש"כ לעיל אות ב' בתירון הרביעי ע"פ לשונות רש"י שסמך עליהם בתה"ד שם, דכיון שעיקר צורת הדלי"ת נעשית בשעת עשיה שהיא כשעת כתיבה, לכן צריך שאז תיעשה ע"י תנועת עשיה של כתיבת ד' ישרה, ובזה א"ש הגי' בתה"ד "בכתיבתו" דצריך שיראה בקשר רושם של ד' בשעת כתיבתו.

ובעצם מתה"ד עצמו מוכח שלא הלכו בקשר ד', דהרי השואל רוצה לשלול שאין הדלי"ת ברצועות, והתה"ד מסכים עמו, והנה אם היו הולכים קשר ד', פלא הוא איך יעלה על הדעת לנסות לומר שהדלי"ת הוא ברצועות ברגע שהקשר עצמו עומד לגדנו בצורת דלי"ת, והתה"ד היה לו לטעון בסתם דמה איכפת לך שהדלי"ת הוא בקשר עצמו, וע"כ שהלכו קשר מרובע ושם קשה להבחין בדלי"ת לכן היה הו"א לומר שהוא ברצועות. גם מסברא הוא כן דהא מדברי מהרי"ל שהבאנו לעיל אות ב' מוכח בעליל שהדלי"ת נעשה ע"י הרצועה התלויה מהקשר ולהלאה, ולשון זה אינו סובל שום פירוש המורה שצורת הדלי"ת היא בקשר עצמו, אלא מוכח שצריך גם לרצועות התלויות חוץ לקשר, וע"כ שהלך בקשר המרובע, דאילו הלך בקשר ד' מה לו לחפש את הדלי"ת ברצועות. וכיון שמהרי"ל הלך בקשר המרובע, לא מסתבר דהתה"ד שהיה תלמידו הלך בקשר אחר, שלא מצינו בספרי ולא בספרי כותב מנהגיו בעל הלקט יושר שהתה"ד חידש קשר חדש, ושינה את מנהג רבו, אלא ע"כ גם הוא הלך כרבו וככל העולם, ורק נחלקו אם הדלי"ת הוא ע"י הרצועה ובתירון הב' לעיל אות ב', או זה חלק מהקשר עצמו ובתירון ג' ד' הנ"ל שם.

וגדולה מזו אני אומר דמסתברא דגם מהרי"ל לא סבר שצורת הדלי"ת היא ברצועה התלויה, אלא ס"ל ממש כפירושינו בדברי התה"ד, דצורת הדלי"ת היא ע"י שיש תנועה של עשית דלי"ת בתוככי הקשר, וס"ל דע"י שהרצועה הפונה ללמטה משתלשלת בצד ימין המניח זה מורה שנקודה 2 הנ"ל היא תחילת הרגל והיא בצד ימין כדלי"ת ישרה, דהיינו שע"י הרצועה התלויה ניכר צורת הדלי"ת שבקשר עצמו.

והנה בדעת תורה למהרש"ם מביא מקונטרס וו"ת, וכונתו למאסף ועד חכמים שיצא לאור ביאזלוויץ תחת השגחת מהר"ם אריק, ובהסכמת הבית יצחק והמהרש"ם, ושם בסימן רי"ג כתב המו"ל הרב צבי דוב ציטראן לעורר כנגד הקשר

נמצא שבשעת קשירה עשו ממש תנועה של כתיבת דלי"ת, אך דא עקא שהדלי"ת הזו היא הפוכה שרגלה בצפון בשמאל, אך האוחז רצועה בידו ועושה את הקשר יראה שכשגומר את התחיבה הבאה ומהדק את ב' ראשי הרצועה מסתובב הקשר בתשעים מעלות ומקבל את צורתו הרגילה ואז מה שהיה מקודם בצפון נעשה במזרח, ומה שהיה במזרח עומד בדרום, נמצא שבשעת עשיה היתה הדלי"ת הפוכה רק ביחס להאומן אבל בצורת עמידתה הסופית האמיתית היתה דלי"ת ישרה.

אתה הראית לדעת שבשעת עשיה עשו דלי"ת ממש, ואח"כ צורתה מיטשטשת ונשאר ניכר הרושם שלה, דהיינו שכשרואים את הקשר רואים שהוא בנוי מתנועות רצועה הפונים לכאן ולכאן כעין התנועות של אות דלי"ת.

ג. דעת התה"ד.

התה"ד בפסקים וכתבים סימן קע"ט, האריך להוכיח "דאין צורת הדלי"ת כלל ברצועות התלויות אלא צורת הדלי"ת הוא בקשר, [ודלא כתירון הב' הנ"ל אות ב'], ומסיים: "ולענ"ד צריך שיהא ניכר כמין ד' לאותו העומד מאחוריו שיראה דלי"ת בכתיבתו [המלאכ"ש גורס 'בכתיבתו'] כזה ד", עכ"ל.

ומזה הוכיחו בהרבה ספרים דס"ל דהקשר צריך להיות קשר ד' ולא מרובע, ויצא להם כן משום דסברו כתירון הב' הנ"ל אות ב' דבקשר המרובע ליכא צורת ד' וכל הדלי"ת שבו הוא רק ע"י תלית הרצועות, וכיון דהתה"ד סובר דהדלי"ת הוא בקשר עצמו ע"כ דס"ל דהקשר עצמו הוא בצורת ד' וזה אינו תואם עם הקשר המרובע.

מיהו אם נימא כתירון הג' והד' שכתבנו לעיל אות ב', אין כלל ראייה מתה"ד כנגד הקשר המרובע, דהא בריבוע עצמו יש צורת דלי"ת. ונבאר עפ"ז את דברי התה"ד:

נראה שם דהשואל שם רצה להכשיר קשר מרובע העשוי הפוך מהנהוג אצלנו, שהיו הרצועות שלו יוצאות בצורת דלי"ת הפוכה, דרצועה הפונה ללמטה יצאה בשמאל המניח, והרצועה הפונה לרוחב יצאה מימין המניח כדלהלן ציור ב', ומהרי"ל טען שצריך שרצועה הימנית היא תהא המשתלשלת כלפי מטה, ויתכן שראה השואל את דברי מהרי"ל או עכ"פ שמע את סברת טענתו, וע"ז פנה לתה"ד וטעם דצורת הדלי"ת אינה ברצועות אלא בקשר עצמו שג' משבצות שבו הם הדלי"ת וכנ"ל אות ב' בתירון ג', וא"כ מה איכפת לן שהרצועות תלויות בצורת דלי"ת הפוכה, והתה"ד הסכים עם טענתו שאין נפק"מ באופן השתלשלות הרצועות, כיון שהדלי"ת אינה ברצועות אלא בקשר עצמו, מיהו לדינא מסיים התה"ד דצריך לעשות הקשר כנהוג היום (להלן ציור א') שהרצועות תלויות בצורת דלי"ת ישרה, ולא משום שהדלי"ת הוא ברצועות, אלא דאם לא יעשה כן גם בתוך הקשר תיחשב הדלי"ת כהפוכה, כמו שיתבאר בהמשך, וזה כונתו במה שמסיים תה"ד "ולענ"ד צריך שיהא ניכר כמין ד' לאותו העומד מאחוריו שיראה דלי"ת בכתיבתו [המלאכ"ש גורס 'בכתיבתו'] כזה ד".

דלכאורה אין מובן מה הכונה ד' בכתיבתו, וכי יש ב' צורות לדלי"ת ? ואילו היה בא להפקיע מקשר המרובע היה לו לומר "ד' כפשוטו", וכיו"ב, וכמו שכתבו הפוסקים שרצו להפקיע מצורת המרובע.

אבל אם נפרש דהוא בא לשלול את הקשר ההפוך אתי שפיר, דהנה דרך כתיבת אות ד' הוא שמתחילים לכתוב קודם את הגג מצד שמאל וממשיכים הקו כלפי ימין [ונוהגים למשוך יותר מן הצורך ולעשות לו עקב], ואח"כ עושים את הרגל שנטיית המשכה היא מלמעלה כלפי מטה, ואכן בקשר המרובע העשוי כרגיל יוצא הצורה כזה:

ה. מנהג האריז"ל.

בפרע"ח הובא ממהר"ם די לונזאנו שעשו לו גורי האריז"ל קשר בצורת מ"ם סתומה, והיינו מה שקרוי היום קשר צאנו, וידוע שכן נהגו הגר"ג אדלר ותלמידו החת"ס, ועל קשר זה כתב המשנ"ב סימן ל"ב ס"ק רל"ג דעיין בספר תפארת אריה שהביא בשם תשובה מאהבה שהקשר בצורת דלי"ת [גם קשר המרובע בכלל, כמ"ש המשנ"ב בסימן כ"ז דהדלי"ת הוא ברצועות, משא"כ בקשר צאנו ב' הרצועות משתלשלות מתחתית הקשר כצורת אות חי"ת] הוא מכוון יותר לדינא, ופשוט שכונת המשנ"ב לשלול קשר זה, דכן הוא בהדיא בתפארת אריה.

ונראה פשוט דאת הקשר צאנו, המציאו גורי האריז"ל, אך האריז"ל עצמו לא נהג כן, וטעם הממציאים אותו היה כי רצו לקיים מש"כ בזה"ק שיש בקשר ב' דלתי"ן, מיהו בכתבי האריז"ל לא נזכר כלל ענין זה של ב' דלתי"ן. ויתירה מכך, יש להוכיח שהאריז"ל לא נהג כן, דהא בב"י מעתיק את אופן עשית הקשר המובא במהר"י אסקנדרני, ולית מאן דפליג דהעולה מדבריו הוא הקשר המרובע, והרב הנזכר חיבר חיבור על עניני כתיבת ועשית תפילין ומייתי ליה הרב בית יוסף כמה וכמה פעמים, וכתב הרדב"ז בתשובה סימן תקצ"ו בתוך דבריו: "ראיתי לאחד מן האחרונים שמו מהר"י אסקנדרני ז"ל שכתב... ואני הכרתי את החכם הזה בצפת בהיותי בן י"ג שנה וכלי ספק היה חסיד גדול וירא שמים ובקי בתלמוד ובמדרשים אבל היו בדורו גדולים ממנו ולכך מלאני לבי להתיר ספיקו ולהורות...". והעתיק את דבריו החיד"א בשם הגדולים סוף אות י', ובערך ר' דוד בן זמרא, ומבואר מתוך דבריו שם שאין הכרח שכשהיה הרדב"ז בן י"ג שנה נפטר מהר"י אסקנדרני, אלא הרדב"ז עבר מצפת למצרים, והנה הרדב"ז היה בן דורו של הבית יוסף, ונמצא שמהר"י אסקנדרני חי בזמן הב"י בצפת או עכ"פ בסמוך לזמנו, ואם הוא העתיק בספרו את צורת הקשר המרובע, ש"מ שכן היה המנהג הנפוץ בצפת באותה שעה. ואילו היה האריז"ל משנה מנהג המקום בצורה שונה לגמרי מהקשר המקובל, היה מהר"ח וויטאל עושה מזה קול רעש גדול, ומדשתיק ש"מ שהאריז"ל הלך כמנהג המקום והוא הקשר המרובע.

וזה לשון מהר"ח וויטאל בספר הליקוטים פרשת תרומה [נוכח בספרו עץ הדעת טוב]: "ויקחו לי תרומה, רומזת על ענין התפילין. דע כי ג' בחינות יש בתפילין תפילה של ראש אחד ותפילה של יד שנית וקשר של ראש בחינה שלישית... וכנגד ג' קדושות אלו נזכר ג' תרומות... וכנגד קשר של ראש אמר וזאת [התרומה אשר תקחו מאתם], שיש כח לראותה שראה מרע"ה קשר של תפילין, ונודע כי צורת הקשר הזה ד' כי הם שואבים מארבע פרשיות, והוא מצייר בצויר מ"ם בארבע בליטות הרצועה לארבע רוחות הקשר, וז"ש 'מאתם' – מאת ס'... הועתק מעץ חיים", עכ"ל.

ולכאורה לשון זה מורה שהקשר הוא בצורת מ"ם סתומה וכמהר"ם די לונזאנו.

מיהו כד דייקת שפיר הוא אדרבא לאידך גיסא, דהא כתב שצורת המ"ם הוא ע"י בליטת הרצועה לארבע רוחות הקשר, ואילו בקשר צאנו הקשר עצמו מקושר בארבע רוחות וצורתו מ"ם, וא"צ את בליטות הרצועה מחוץ לקשר שהם יעשו את צורת המ"ם, ועוד בקשר צאנו אין בכלל בליטות רצועה בארבע רוחות, כיון ששתי רצועות פונים מצד אחד והוא צד התחתון כמ"ש לעיל.

מיהו לפי הקשר המרובע אתי שפיר, ועל פי מה שביארנו לעיל אות ג' את דברי מהר"ל דהרצועה הכוללת מחוץ לקשר היא המוכיחה על התנועה של הרצועה אשר בתוככי הקשר, ה"נ בקשר המרובע שרואים שיש רצועות בולטות מד' רוחות מוכח שתנועת הקשר היא ע"י ארבע תנועות רצועה שכל אחת עוברת על פני רוח אחרת, ולפני שנתהדקן היה גם חלל באמצעם והיו צורת מ"ם סתומה כפשוטו ממש, ולאחר ההידוק הרצועות

המרובע, ולהצדיק שצריך לעשות קשר ד', נוד' שנים אח"כ בשנת תרנ"ז פירסם שוב אותו המו"ל את דבריו בנוסח אחר בקובץ תל תלפיות מחברת ה' אות ק"ה, ומשם הועתק לילקוט הגרשוני בסימן ל"ב אות י"ב, והיות ובילקוט הגרשוני לעיל מיניה העתיק דברים בשם מהר"ש סופר אבדק"ק ערלוי, לכן יש שטעו שהדברים מיוחסים למהר"ש סופר, וע"ז מעורר המהרש"ם שמדברי הא"ר בשם המעדני יו"ט הנ"ל אות ב' בתירוץ ב' מוכח דלא כהתה"ד, ולא נחית לדברינו הנ"ל.

ד. דעת בעל שו"ע הרב.

במאסף ועד חכמים הנ"ל אות ג' כתב שקשר ד' קורין לו העולם "קשר הרב", ומסיים שבשו"ע שלו לא הזכיר מזה כלום, רק בסידור שלו ולא הראה מקורו, ונעתיק את לשונו בסידורו: "וצריך שיהא הקשר של תפילין... נראה כעין דלי"ת לצד חוץ שהיא לעין הרואה מלאחריו כעין דלי"ת בכתבתו", עכ"ל.

והרואה יראה שמקור הרב הוא מדברי התה"ד שהרב מעתיק את לשונו, ולפי מה שפירשנו לעיל אות ג' את דברי התה"ד דאדרבא הם מורים כהקשר המרובע, ה"נ מתפרשים דברי הרב, ואין שום הוכחה דס"ל לעשות קשר ד'.

אדרבא יש להוכיח דמנהגו היה להיפך דהנה בנו האדמו"ר האמצעי כותב בספרו אמרי בינה (שער קריאת שמע דף ע"א ע"א) על קשר של תפילין ד' כמה פעמים מתכללות ימין בשמאל ושמאל בימין, וזה לא ימצא בקשר ד' ששם הרצועה הימנית מונחת כדרכה ואינה מתכללת כלל בשמאל.

גם יש לדקדק קצת בספר בית רבי פרק י' שכותב "ויהי כאשר ישב על כסא קדשו התחיל לחדש ענינים נוראים ונפלאים אשר לא שערם כו' (כי אף גם רבותיו הקדושים שכל רז לא אנס להו מקום הניחו לו להתגדר כו')... את התפילין תיקן ע"פ קבלת הראשונים וקבלת האריז"ל בכתבתו ותיקונן והנחתן (כמו בכריכת הרצועה ובהקשר ובהראשים מהשי"ן שבתפילין של ראש כו')", עכ"ל, [הועתק לשון זה של הבית רבי בספר קצות השולחן להגרא"ח נאה]. והנה זה דבר מפורסם דהרב חידש אופן חדש בקשר של יד שיהא באופן שמהדקים את הקשר עצמו כל יום, והובא חידושו זה גם בספר דעת קדושים, ואילו היה ידוע שחידש הרב לילך בקשר ד' נמצא ששינה הרב את ב' הקשרים והו"ל לבית רבי לכתוב "ובהקשרים" והוא כתב "בהקשר" דמשמע ששינה רק קשר אחד, וצ"ע דהא ספר בית רבי נדפס בשנת תרס"ד ואז כבר היה קשר ד' נקרא קשר הרב והו"ל להזכירו.

ויתכן דהרב לא שינה את הקשר המרובע, אלא שאחר שנתפשט הקשר המרובע היו שראו בסידורו שכותב כלשון התה"ד הנראה מקופיא שאוחז בקשר ד' לכן קראו לזה קשר הרב, אבל באמת יתכן שאין מקורו מהרב.

גם באשל אברהם מבוטשאטש מביא את חידוש הרב בקשר של יד, ואילו בכל אורך דבריו והתלבטותו לענין קשר של ראש אם אפשר לשנות המנהג או לא, לא הזכיר שהרב שינה את המנהג, מוכח מזה קצת דלא נשמע בדורו שהרב שינה את קשר של ראש.

אלא שכיון שמנהג חב"ד לילך בקשר ד' [בשונה מכל החסידים יוצאי רוסיה וואהלין ליטא] מסתברא דכן הנהיג הרב בעצמו, מיהו י"ל דאחד האדמו"רים שאח"כ הנהיג כן, ופוק חזי שיש כמה דברים שהנהיג הרב ואין ברור לחסידיו אופן הנהגתם, ולדוגמא, לענין צורת האותיות יש צורת כתב המיוחסת להרב, ובחב"ד עצמם יש המעצרים על זה, ש"מ שגם בחב"ד יש דברים שאין להם מסורת ברורה בדעת הרב.

ומי שיכול לברר יותר את הדברים תע"ב.

שם כל ב' סיבובים הם קשר אחד, ויש כאן רק ב' קשירות, ועצם סיבוב ב' פעמים שם, הוא פירכא על כל הקשר הזה, דהא בגמ' מבואר שאפשר לעשות את צורת הקשר באופן של עניבה, וכשמסבבים רצועה ב' פעמים לא יתכן שזה יהא עניבה, וע"כ שא"צ לסבב יותר מפעם אחד, ואין כאן ד' קשירות].

ואולי גם כונת הזוה"ק שכתב שיש בקשר ב' דלתי"ן, הכונה לב' הענינים הנ"ל שהם צורת אות ד' בתוככי הקשר, ולהא דהקשר עצמו בנוי מד' משבצות.

בהגהת השמ"ש להר"ש שערבי על עץ חיים כותב שרואים בחוש בקשר של תפילין שהרצועה שבצד ימין הראש יורדת בצד שמאל, והשמאלית יורדת בצד ימין, וזה נמצא בקשר המרובע, אבל בקשר ד אינו כן.

ובספר תפלה למשה וכתר תפילין רוצה לומר דהוא נהג לעשות כמו הקשר ד אך במקום להוציא את הרצועה שבצד שמאל הראש מימין לשמאל הקשר באופן שתשלשל מצד שמאל, העבירו אותה משמאל הקשר לימין כדי שתשלשל לצד ימין, וכמו שהוזכר קשר כזה בספר בית אהרן, עכתו"ד.

אך הנה זה בהדיא לא כדעת מהרי"ל ואילו בזמנו היו נוהגים לילך קשר ד' בצורה זו תמוה אין נשתנה הדבר בזמנינו, ואם תאמר ששינוי מחמת דברי מהרי"ל, א"כ למה בזמנו לא חששו לדברי מהרי"ל, ומה שבספר בית אהרן כתב לעשות קשר כזה, לא היה טעמו משום קושי הרש"ש שתירצה על פי יסוד הנ"ל, אלא חשש לדברי הזהר המובא בפע"ח בשם גורי האריז"ל שצריך ב' דלתי"ן, וסבירא ליה שאם ברצועות יש צורת דלית הפוכה מאשר בקשר זה מחשיבה לדלית שניה, אך כאמור לעיל בדברי האריז"ל לא נזכר כלל הענין של ב' דלתי"ן, וכל החשש לזה מקורו בפע"ח מתלמידי תלמידיו, ואי משום הא לא היה הרש"ש נזקק לעשות קשר כזה דהוא כותב בספרו נהר שלום שכשהוא קורא בספר פע"ח הוא עוקף את כל הדברים שאינם מהאריז"ל, וראיתי מובא בשם שו"ת שמחת איש דמנהג ישיבת בית-אל ללכת בקשר של פע"ח שהוא קשר צאנו, ומסתברא דזה מנהג מאוחר לא מזמנו של הרש"ש, דהרש"ש היה תימני שמנהגם ללכת בקשר מרובע, ובקשר זה הוא בא מתימן, ואם היה משנה לקשר אחר היה מזכיר שיש לעשות קשר אחר מהמנהג הרגיל, וגם היה זכר לדבר בספרי החיד"א, אולם למעשה בספרי החיד"א לא נזכר כלל שיש קשר רגיל ויש קשר של מקובלים, ש"מ שהוא שהיה נוהג כהרש"ש והיה נגרר רק אחר כתבי הקבלה של מהר"ו לא חש כלל להזכיר שיש איזה קשר של מקובלים, ולכן מסתבר דהרש"ש הלך בקשר המרובע כמו שהלך בתימן, וכ"ש שלא הלך בקשר ד מהופך ששם ב' הרצועות יוצאות מצד ימין אלא שאת היותר שמאלי משלשלים בצד שמאל, שזה כנגד מהרי"ל, וכמעט לא מצינו מנהג כזה בעולם ואין יתוב על זה שכן נראה בחוש.

ו. בירור דברי הבית יוסף ומגן אברהם.

כתב הב"י קרוב לסוף סימן ל"ב: "ויעשו כמין דלית. מדברי רש"י בהקומץ (ל"ה:): משמע שלא היתה נראית צורת דלית בקשר אלא לצד חוץ לבר, דהא דאמר רב נחמן בר יצחק ונוייהן לבר פירש שהצד של הקשר שנראה בו הדלית"ת יהא נראה מבחוץ, משמע דמצד פנים אינו נראה בו דלית"ת [ד"ל רש"י שם: "קשר של תפילין. ישישים הרצועות על ראשו [בענין] שיהא דלית"ת כדי שיהא ש-די נראה עליהן... ודלית"ת נראה בקשר... ונוייהן לבר. השם יהא נראה מבחוץ"], ועכשיו נהגו לעשות הקשר בענין שהדלית"ת נראית מב' צדין, ומיהו משמע שאין קפידא בדבר", עכ"ל לענינו.

הבולטות מהוות זכר לצורת המ"ם. ומש"כ בתחילה 'כי צורת הקשר הזה ד' כונתו לענין הרצועות הקושרות שהם בשעת קשירה בתנועה של צורת דלית"ת, אך הצורה הכוללת הנראית של כל הקשר הוא בצורת מ"ם.

אך עדיין יש לדקדק למה הזכיר כלל "ונודע כי צורת הקשר הזה ד' כי הם שואבים מארבע פרשיות", דהלא כל ענינו הוא לסיים שהוא עשוי בצורת מ"ם, וע"ז נאמר "תקחו מאתם".

ואולי יש להסביר הדברים בשים לב למש"כ בעץ חיים שער ל"ה פרק ב', וזה לשונו: "והענין בקיצור, כי לאה היא נגד מקום הכסוי של האורות, עוברת הארה מועטת... לחוץ אליה,.... ולכן נרמזת בד' של קשר תפילין של ראש, כי היא דלה ועניה. ומה שלוקחת צורת ד' כנגד ד' מוחין אינה רק הארה בעלמא....", עכ"ל.

חזינן שכתב ב' טעמים על ענין הדלית"ת, הא' הוא רמז על שם 'דלות' להורות שהיא דלה ועניה באורות, והב' שיש לה צורת ד' כנגד ד' מוחין, ומשמע מדבריו שהצורה היא כנגד ענין השני, ואילו ענין הראשון הוא ברמז, ולכאורה יש לעורר קצת דכיון שהענין השני הוא טעם מספיק לזה איך יש רמז לענין הראשון. ואולי יש לומר דכונתו דיש בקשר ב' עניני דלית"ת הא' הוא שיש רמז של צורת דלית"ת בתוככי הקשר וכנ"ל, ועוד שצורת הקשר עצמו הוא ד' משבצות, וע"ז אמר דמה שיש רמז לצורת אות דלית"ת הוא כדי לרמז על דלותה, ומה שיש לה צורה של ארבע פרטים זה כנגד ד' הפרשיות שהם ג"כ ד' פרטים.

ועפ"ז מובן ג"כ דבריו בשער הליקוטים שמש"כ 'כי צורת הקשר הזה ד' כי הם שואבים מארבע פרשיות' כונתו לזה שיש בקשר ד' פרטים של משבצות, וכדיארנו שזה זכר לשאיבתם מד' הפרשיות שהם ד' פרטים, וכיון שצריך לעשות צורת ד' משבצות דין גרמא שיהא ארבע בליטות הרצועה לארבע רוחות המורים על מ"ם סתומה.

[וכיון שכבר באנו לעניני דרוש ורמז, אציין כאן דבר מעניין והוא דבעץ החיים הנ"ל כתב לעיל מיניה בזה"ל: "וז"ש זהר פ' ויצא דף קכ"ג ע"ב, כי לאה ורחל תרין עלמין, מן העולם ועד העולם, ז' שנין עלמא דאתכסיא כו', והוא כי... לאה... בסוד ד' קשר של תפילין ש"ר... לכן ז' שנין דילה אתכסיא, והז' הם כחב"ד ח"ג ושליש ת"ת...", עכ"ל, ומבואר דד' בחינות בקשר של ראש הם באתגליא, והנה כד דייקת בצורת הקשר המרובע שעושים היום שמוסיפים בו עוד סיבוב אחד כדי לבטל צורת ש"ו נמצא שיש מאחורי הקשר ז' נקודות של רצועה דהיינו ד' הנקודות של הרצועות העוברות תחת הרצועות הנראות מבחוץ ועוד ב' של צורת ש"ו ועוד אחת הנוספת, ולפי מש"כ דהקשר עצמו יש בו ד' משבצות, אלו הם באתגליא כנגד הבחינות המגולות, ולעומת זה יש בו עוד ז' פרטים כנגד ז' הבחינות דבאתכסיא].

וסמך למש"כ שיש צורת דלית"ת בקשר בזה שהוא מורכב מד' משבצות, מצינו בספר ארחות חיים להרא"ה בהלכות תפילין סוף סימן כ"ז שכתב:

"מדרש, וראית את אחורי מלמד שהראהו הקב"ה למשה קשר של תפילין במראית העין, פירוש לפי שיש בקשר של תפילין ד' קשירות כלומר שהודיעו אמתת ד' יסודות וכל חכמת הטבע", עכ"ל.

ומבואר דהוא הבין שענין הד' שיש בקשר הוא בזה שהוא ד' קשירות, דאילו הוא היה נחשב לד' מחמת צורת ד' הוה ליה למימר שזה הרמז להא דהודיעו אמתת ד' יסודות.

ופשוט שכונתו לקשר המרובע שבו כל אחת מד' המשבצות קושרת רצועה אחרת תחתיה, ויש בה ד' קשירות [מש"כ לעיל שיש ב' קשירות היינו בשעת עשיה, אבל עם הגמר מתוספים ממילא עוד ב' קשירות].

[חכ"א רצה לומר דכונתו לקשר ד' ששם נוהגים לסבב ב' פעמים את הרצועה כגד הד' וכן ב"פ ברגל הד', אך בפשטות

מיהו פירוש זה מופרך דהא מבואר במג"א דהחסרון בקשר של ב' דלתין הוא משום שצריך שבעת שהקשר יהא הפוך לא יהא נראה צורת דלי"ת ש"מ דהדלי"ת השנית היא מצד הפנימי ולא מלפנים, ואכן הבית אהרן עמד על זה, והוא מפרש דטענת המג"א היא משום שלמעשה מתבטלת כל צורת הדלי"ת בקשר הזה, והא דמצד המג"א דלפי הפי' אחר על נוייהן לבר א"ש הקשר הזה, כונתו דמאן דמפרשים פירוש אחר על נוייהן הם אינם מצריכים כלל שיהא צורת אות בקשר, ודבריו תמוהים דהא המג"א מסיים דהתוס' בעירובין כתבו דהעיקר דנוייהן לבר קאי על הקשר, והרי הם עצמם מפרשים דא"צ צורת אות בקשר, ומה ראייה מייתי מדעת התוס' לשיטתו, אדרבא בקושיא הוה ליה להקשות מדעת התוס' דא"צ צורת אות, ולא מהפירוש אחר על נוייהן. גם בספר מלאכת שמים כלל כ' ס"ק י"א דוחה את דבריו.

[בארצות החיים להמלכיים בסימן כ"ז מוכח מתוך דבריו שהבין שהקשר המוזכר בכתבי האריז"ל שהוא ב' דלתי"ן הוא הקשר המרובע, והוא מצדד לעשות כמותו, והוא כותב שדברי המג"א הם כנגד הקשר הזה, וכפי' הבית אהרן, והוא חולק על המג"א מכח הקושיא הנ"ל, ודבריו תמוהים בתרתי, חדא דהקשר של ב' דלתי"ן המוזכר בכתבי האריז"ל הוא קשר צאנז ולא המרובע, ובהדיא כתב שם מהר"ם די לונזאנו דמתחילה היה לו הקשר המרובע ואח"כ עשו לו גורי האריז"ל את הקשר הקרוי קשר צאנז, ועוד תמוה דמכח הקושיא הנ"ל לא הוה ליה לאסיק כנגד המג"א, אלא הוה ליה לחפש פירוש אחר במג"א כדי שיוכנו דבריו].

פירוש הדעת קדושים – אשל אברהם כפי הנראה מדבריו: קשר ד' הנזכר בתחילת דברינו הוא נקרא דל"ת מב' צדדין כיון שגם כשתהפכו רואים חיתוך של אות דל"ת הפוכה, ואילו קשר המרובע הוא הנקרא דל"ת מצד אחד כיון דצורתו בצד שכלפי פנים משונה לגמרי מצורתו החיצונה, ופירוש זה הוא היפך מפירוש הבית אהרן, ולפ"ז נמצא שהמג"א פוסק לעשות את הקשר המרובע, ואילו הב"י מלמד זכות על קשר ד' וכותב שאין קפידא אם עושים כצורתו.

וקשה על פירוש זה דעל מה סמך הב"י באומרו שאין קפידא בדבר, והלא הרמב"ם כתב בפ"א ה"ג ובפ"ג ה"א שאם שינה את הקשר – פסול, ובפ"ג ה"ג כתב "וקושר קשר מרובע כמין דל"ת", ועל מה נסמך לעשות בקשר שינוי מהותי כל כך שלא יהא מרובע, ואם לזה כיון הב"י לא הוה ליה לעורר כנגד הקשר ד' מדברי רש"י על נוייהן, אלא עדיפא הוה ליה לעורר מדברי הרמב"ם שצריך שהקשר יהא מרובע.

עוד קשה לומר דקשר ד' כשהוא הפוך הוא בגדר שרואים את נוייהן דהרי הוא הפוך, וי"ל דכונת הגמ' שנוייהן לבר' היינו שיופי הקשר בצד שבו הוא דל"ת ישרה הוא יהא לבר, ומהיכי תיתי להקשות על קשר זה דיש לו נוי גם מצד הפנימי, ובעצם חוץ ממה שהוא הפוך מהצד הפנימי יש לו גם חסרון שבחלקו הרצועה שם מהופכת ואינה שחורה, וכי זה יקרא נוי של האות כשחלקה צבועה וחלקה אינה צבועה.

פירוש שלישי שמעתי מהרב אפרים בקר, וכיו"ב כתב בספר חידושים וביאורים להגר"ה גריינמן: דבאמת יש ג' קשרים, ב' מהם הוא המדובר בב"י ובמג"א בסימן ל"ב, והם שניהם בצורת דל"ת, אלא שאחד עשוי כנהוג היום שבעת שהקשר הפוך חלק מצורת הד' ההפוכה הוא לבן מחמת רצועה מהופכת וגם כל מראהו מטושטש, וזה נקרא שהדל"ת נראית רק מצד אחד, ואילו מנהג זמן הב"י היה שגם מבפנים היה עשוי באופן שיהא צורת דל"ת הפוכה שחורה ויפה כולה, וע"ז כתב הב"י שמשמע שאין קפידא בדבר, ומסכים עמו המג"א. ואילו הקשר השלישי הוא הקשר המרובע ובו מדבר המג"א בסימן כ"ז והוא קורא לו שיש בו ב' דלתי"ן מב' צדדין וכונתו כפירוש הבית אהרן הנ"ל,

במג"א סימן כ"ז ס"ק ט"ז על דברי השו"ע שכתב "צריך שיהא המקום שבקשר שנראה כעין דל"ת לצד חוץ" כתב: "כעין דל"ת. מכאן משמע שאין עושין ד' אלא מצד אחד, דלא כמו שנוהגים קצת לעשות ב' דלתי"ן מב' צדדין, ואע"ג שיש מפרשים פירוש אחר על נוייהן לבר דלא קאי על הד' רק על השחור, התוספות בעירובין דף צ"ז כתבו שזה הפירוש [נדקא על הקשר] עיקר, וכן מוכח שם בגמרא, עכ"ל.

במג"א סימן ל"ב ס"ק ט"ט על דברי השו"ע שכתב "ויעשה קשר כמין דל"ת בשל ראש", כתב: קשר כמין דל"ת. ועכשיו נהגו לעשות הקשר בענין שהדל"ת נראית משני צדדין (ב"י), עמ"ש סימן כ"ז סעיף י", עכ"ל.

הרואה יראה דהמג"א בסימן ל"ב מעתיק ממש את דברי הב"י, ללא סיום דברי הב"י "דאין קפידא בדבר", אלא מציין הוא לעיין במש"כ בסימן כ"ז, וכונתו דשם הוא מחולק עם הכרעת הב"י.

שהרי הב"י כתב "ועכשיו נהגו לעשות הקשר בענין שהדל"ת נראית מב' צדדין", מבואר שהמנהג הפשוט הוא לעשות באופן שהדל"ת נראה מב' צדדין, ואילו המג"א כתב שרק קצת נוהגים לעשות ב' דלתי"ן מב' צדדין.

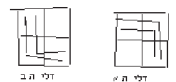
ועוד, שהב"י כתב דמשמע שאין קפידא בדבר, ולא איכפת לן דהדל"ת נראית מב' צדדין, ואילו המג"א כתב דיש קפידא בזה שהרי כתב דיש לנהוג שיהא רק ד' אחד דלא כהנהגין לעשות ב' דלתי"ן מב' צדדין.

וטעם מחלקותם מבואר דהב"י סבר דמה שאמרו "ונוייהן לבר" אינו בא לומר דיש דין שרק צד אחד צריך להיות בו דל"ת והוא יהא לחוץ, אלא הכונה דהיכא שיש צורת דל"ת רק מצד אחד, צריך שאותו צד יהא לצד חוץ, ואילו המג"א סבר דזה חסרון בקשר.

ובאמת הדג"מ תמה על המג"א מה חסרון יש אם נראית דל"ת בב' צדדין, דאין ה"א א"צ אלא דל"ת אחת, אך מה איכפת לן אם יש ב' דלתי"ן. גם הרעק"א מציין על דברי המג"א בסימן כ"ז שהדיוק דצריך רק דל"ת אחת הוא של הב"י המסיים שאין קפידא בדבר, ומציין עוד הרעק"א דהובאו דברי הב"י בסימן כ"ז, ובאמת שם לא הועתק דאין קפידא בדבר, וכנראה הוקשה לרעק"א קושיית הדג"מ ולכן דחק לומר דגם המג"א מודה להב"י ולכן העתיק את מנהגו בסימן ל"ב, ואילו בסימן כ"ז הוא מעתיק רק את ההור"א של הב"י, וכיו"ב נראה שהבין השו"ע הרב שדרכו לפסוק כהמג"א שהרי כתב בסימן ל"ב סעיף ע"ט "והקשר של ראש א"צ שיהיה נראה כמין דל"ת אלא מצד חוץ ולא מצד פנים שכלפי הראש, ויש נוהגין לעשותו בענין שיהיה נראה כמין דל"ת מב' צדדין". מיהו זה דוחק גדול בלשון המג"א, גם באשל אברהם מבוטשאטש פשיטא ליה שהמג"א מצריך שיהא דל"ת רק מצד אחד, וא"כ הרי מצוה עלינו ליישב את דברי המג"א.

אך לפני שנשייב את דעת המג"א נקדים לברר מה הוא מראה ב' אופני הקשר הנזכרים בב"י ובמג"א, ומצינו בזה ד' פירושים, ואלו הם:

פירוש ספר בית אהרן [ר' אהרן מירלש]: דדל"ת מצד אחד הוא קשר הד' המוזכר בתחילת דברינו, ואילו הקשר המרובע שהזכרנו שם הוא נקרא דל"ת מב' צדדין, ונראה דטעם הדבר הוא מפני שכל שלש משבצות מתוך הארבע נקראות דל"ת כזה:

ולפ"ז פסק המג"א לעשות קשר ד' ולא קשר המרובע.

מאחוריו צורת דלי"ת, ונזכר קשר זה באשל אברהם או בדע"ק, וכתב דאין בו חששא דמג"א, ויתכן שכבר בזמן המג"א הלכו כן רוב בני"א או שלא כפלו כלל הרצועה והיה מאחוריו צורת ש"ו [כמו שנוהגים התימנים המסורתיים], ולזה קרא המג"א שהדלי"ת הוא רק מצד אחד, והיו קצת שנהגו כמהר"י אסקנדרני ועליהם חלק המג"א.

ובעצם הב"י עצמו לאחר שהעתיק את דברי מהר"י אסקנדרני, מעתיק מספר "א"ח" [בספר ארחות חיים להרא"ה המודפס לפנינו אין זה נמצא, ואולי כונתו לאיזה ספר אחר, או שבדפוסים שלפנינו נשמט קטע זה], את אופן עשית הקשר באופן שלא יהא ש"ו מאחוריו, והעולה על פי דבריו הוא הקשר המרובע הנהוג היום שאין צורת דלי"ת מאחוריו, ונראה דב' העתקות הללו הם המשך ופירוש לתחילת דברי הב"י שכתב שמרש"י משמע שהדלי"ת רק מצד אחד, והמנהג הוא שהדלי"ת נראית מב' הצדדים, דקשר הא"ח הוא ע"פ מה דמשמע מרש"י, והקשר הנהוג הוא קשר מהר"י אסקנדרני [שהנהיג כן בצפת בסמוך לזמן הב"י].

ומש"כ הא"ח בסוף דבריו "ואח"כ תעשה הקשר כעין דלי"ת פנים ואחור", אין כונתו דגם מצד אחורי הקשר יש צורת דלי"ת, אלא כונתו דבעת שהקשר מונח על השולחן אז הן העומד מצד הרצועות והן העומד מצד התפילין רואה תנועה של דלי"ת ע"י ג' משבצות מתוך הד', וכמו שציירנו בציור שלפני הקודם, ולזה קורא הא"ח "פנים ואחור" דמב' הצדדים נראה צורת הדלי"ת [וזה כעין פירוש הבית אהרן ב"ב' צדדים" הנזכרים במג"א].

ז. אם צורת הקשר – מעכבת.

כתב הרמב"ם בפ"א מהלכות תפילין ה"ג: "עשרה דברים יש בתפילין כולן הלכה למשה מסיני וכולן מעכבין, לפיכך אם שינה באחת מהן הרי התפילין פסולות" [נראה פירוש דבריו, שעשרה דברים אלו מעכבים בצורת התפילין, ואם חסר אחד מהם אין כאן תפילין, ולפיכך היכא ששינה באחת מהן, כיון שאינה עשויה כדין הרי היא כאילו לא נעשית וממילא התפילין פסולות].

ובפ"ג ה"א כתב: "שמונה הלכות יש במעשה התפילין [בכתיב ורצועות] כולן הלכה למשה מסיני, ולפיכך כולן מעכבות, ואם שינה באחת מהן פסול, [כאן כתב בסגנון אחר מלעיל, ופירושו שכל דבר שהוא הל"מ הוא דין בצורת החפצא דמצוה ולפיכך אם חסרים אין כאן את החפצא דמצוה הנדרשת, ואם שינה פסול דהוי כמי שאינן], ואילו הן... ושיהיה הקשר שלהן קשר ידוע כצורת דל"ת". עכ"ל.

ושם בהי"ג כתב: "ומכניס רצועה של ראש בתוכו שלה [במעברתא] ומקיף במדת ראשו וקושר קשר מרובע כמין דל"ת, וקשר זה צריך כל ת"ח ללמדו, ואי אפשר להודיע צורתו בכתב אלא בראיית העין".

ופלא גדול שבב"י ובשו"ע לא הובא הדין הזה דאם שינה את הקשר פסול, ואולי סמכו דהדבר פשוט שאם לא עשה כדינו פסול.

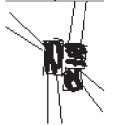
אך הנה מצינו שהמקובלים המציאו את הקשר צאנז ונהג כן החת"ס ולא חששו שבזה שמשנים ממה שהיה נהוג עד הנה הרי התפילין שלהם פסולים, גם המשנ"ב כתב בשם התפארת אריה דקשר בצורת דלי"ת [כבר כתבנו דגם המרובע בכלל] הוא יותר נכון לדינא מקשר צאנז, ש"מ דקשר צאנז לאו פסול הוא, אלא יותר נכון הקשר האחר.

ואולי סברו דלדעת התוס' שהקשר אינו מורה על צורת אות, אין נפק"מ כיצד יעשהו, וכמ"ש לעיל אות ב' בתירוץ ב', ואילו לדעת רש"י דצורת הקשר היא מדין אות ד' של שם שדי, עיקר ההלכה שיהא בקשר צורת אות ד' ולא משנה באיזה אופן שהוא, והיכא שיש ב' דלתי"ן זה הוספה שאינה מגרעת.

והוא שולל אותו. [ובזה מיושב קושית הדג"מ דהחסרון של המרובע אינו משום שיש ב' דלתי"ן אלא משום שבטל כל צורת הדלי"ת.

וקשה על פירוש זה במג"א סימן כ"ז מה שהקשינו לעיל על פירוש הבית אהרן, וכן קשה על פירושם בב"י ובמג"א סימן ל"ב מה שהקשינו על פירוש הדעת קדושים דמה היה אמינא לב"י דיש בזה חשש שגם מבפנים יש 'צוייהן' דהא הוא אות הפוכה ואין זה נחשב 'צוייהן'.

ולכן הפירוש המחזור ביותר הוא הפירוש הרביעי המפורסם לאחרונה והוא, דהב"י בהמשך דבריו מיד מעתיק ממהר"י אסקנדרני את אופן עשית הקשר, וכבר כתבנו דמדבריו עולה הקשר המרובע, מיהו בקשר המרובע כשעושים אותו ללא קיפולים מיותרים יוצא מאחוריו צורת שתי וערב, וכנראה היו אנשים שזה הפריע להם, לכן המציאו לסבב את הרצועה עוד פעם אחת שע"י יתבטל צורת הש"ו, ואת הסיבוב המיותר הזה אפשר לעשות בכמה אופנים, ומהר"י אסקנדרני כתב לעשותו באופן שיצא מאחוריו צורת דלי"ת ממש, וזה מראהו:

[החלקים הצבועים הם מצד השחור ברצועה והחלקים הבהירים הם המשכי הרצועה הפונים להקיף את הראש ולהשתלשל למטה מצידם הפנימי], וזה לשון מהר"י אסקנדרני בתוך דבריו: "וכופל הרצועה מתחת העניבה ב' פעמים כי בזה תהא מלמטה [ממצד הפנימי] צורת דלי"ת ממש, מלבד הריבוע העליון [הקרוי דלי"ת כמבואר בתירוץ הג' והד' לעיל אות ב', ואשר צורתו העיקרית היא ריבוע ואין הדלי"ת ניכר כל כך כמו מהצד הפנימי שציירנו כאן], ואם יכופל הרצועה פעם אחד בלבד תצא הקשירה מלמטה [ממצד הפנימי] דמות שתי וערב, ע"כ יכפולה ב' פעמים", עכ"ל, ומשמע קצת מדבריו שהיה לו מעליותא לעשות את הקיפול המיותר באופן שיצא דלי"ת ממש מצד פנימי, ולא באופנים אחרים, ואולי טעמו היה דרצה לצאת דברי הזה"ק שיש בקשר ב' דלתי"ן, או דלדעת המפרשים 'צוייהן' לבר' על הרצועות מותר שהקשר יהא הפוך, והרויח שיש לו צורה ברורה של דלי"ת בקשר.

וכבר כתבנו לעיל דמסתבר דבצפת בזמן הב"י היה נהוג לעשות כמנהג מהר"י אסקנדרני, וא"כ מובן מאד מש"כ הב"י ד"עכשיו נהגו לעשות הקשר בענין שהדלי"ת נראית מב' צדדים" דכונתו להקשר של מהר"י אסקנדרני, וע"ז כתב הב"י דנראה דאין קפידא בדבר, וע"ז חלק המג"א ואמר דיש כן להקפיד בדבר.

ומדאיתא להכי נתיישבו כהוגן דברי המג"א מקושית הדג"מ דיש מקום לפרש דברי המג"א דסבר דמדין 'צוייהן' לבר' שמענין דהיכא שנוי הקשר הוא כלפי פנים נחשב הקשר כמונח מהופך, ואינו כדין, וא"כ היכא שיש מעליותא לצידו הפנימי יותר מן החיצון נחשב שנוי הוא בפנים ונמצא דהקשר מהופך, ובשלמא אילו היה מראה הקשר שוה ממש בפנים ובחוץ, מובן היטב דברי הדג"מ דאין שום קפידא שהקשר לא יהא יפה מצידו הפנימי, [וכמו שהביא ראייה מהא דלדעת הסוברים דדין 'צוייהן' לבר' הוא דין שצד השחור שברצועות יהא כלפי חוץ – לא נאסר לצבוע הרצועה מב' הצדדים], אך היכא שבצידו הפנימי יש צורת אות ממש, כמו שהוא בקשר של מהר"י אסקנדרני ואילו בצידו החיצון צורת האות מוסתרת בתוככי המשבצות, נמצא דיש מעליותא לצד הפנימי, ונחשב שנוי מבפנים והקשר מהופך הוא.

ובאמת מנהג הנפוץ היום בין הולכי קשר המרובע הוא להוסיף עוד קיפול ברצועה להסיר את צורת הש"ו, אך עושים את זה באופן שונה מהא דמהר"י אסקנדרני, והוא באופן שאין

תליא, ומנהג דילן בד' ויו"ד קשר של ראש כגון דל"ת...".

עכ"ל.

ולכאורה יפלא עליו מה יעשה עם הגמ' דיש קפידא בצורת הקשר, ובפרט דהוא עצמו בהקדמת ספרו חילק את ספרו לכל הנושאים הנזכרים בגמ' חולין דף ט' שת"ח צריך לידע אותם וביניהם קשר של תפילין].

ונראה דהוא סבר דהלל"מ הוא רק שיהא קשר, אלא יש עוד דין שיעשה כפי המנהג, ולא שכל אחד ילך באופן אחר, וזה היה קושית הגמ' בעירובין על עניבה, שעניבה אינה כהמנהג, ולכן נמי צריך ת"ח ללומדו כדי שיוכל לעשות כהמנהג.

אך יותר נראה דסבר כהא דכתבנו לעיל דעיקר הקפידא היא שיהא לקשר צד אחד המושלם בנוי, אלא דהוסיף העיטור שגם בעושה באופן זה לא סגי עד שיעשה כמו המנהג.

ובזה זכינו ללמוד זכות על מה שכיום יש ג' סוגי קשרים, דכולם יוצאים יד"ח, בין לדעת רש"י [כמבואר באות ב' דהקשר המרובע א"ש גם לרש"י ובין לדעת התוס']. ורק צ"ע על הקשר ד' אם מועיל לדעת הרמב"ם שדקדק לכתוב קשר מרובע, דאולי כל שאין הקשר מרובע חסר בשלמותו ובנוי, ובפרט שהקשר המרובע יש לו עוד שלמות שמצד חוץ שלו אין נראים קיפולי הרצועה המהווים את הקשר, ואילו בקשר ד' רואים בעובי הקשר חלק מקיפולי הרצועה, ואולי יש בזה חסרון בקיום דין 'ונוייהן מלבר', וצ"ב.

ובספר זכרון אליהו לאחר שהאריך דמתוך הרבה ראשונים עולה שצורת הקשר הוא הקשר המרובע, עכ"ז מסיים דלמעשה יש לעשות את קשר ד' היות והיום רוב העולם נוהג כן, והוא פלאי וכי מנהג רוב העולם משנה הלל"מ, יבטלו הם וכיוצא בהם ואל תיבטל אות אחת מהתורה, אכן לפי מש"כ בדעת בעל העיטור דבמנהגא תליא מילתא ועיקר ההלכה הוא שיהא קשר נאה מבחוץ, יש מקום להצדיק פסק זה, [זולת החשש שכתבנו בסמוך מדברי הרמב"ם].

אבל דע שגם היום מנהג רוב העולם הוא בצירוף הספרדים, אבל בקהילות אשכנזים יתכן שרובם הולכים המרובע, שכן נוהגים סאטמר, בעלז, ויזניץ, גזע צאנז [אלו שאין הולכים בקשר צאנז], קארלין, סלונים, גזע צ'רנוביל, רוזין סדיגורא, וכן הרבה מיוצאי הונגריה ואשכנז, וכן התימנים המסורתיים, וכן עוד הרבה יחידים שעמדו על זה שקשר המרובע הוא הקשר העתיק שהיה מקובל בכל תפוצות ישראל, ואף רבים מאלו שהולכים קשר ד' יודעים הם עצמם שסבותיהם עוד הלכו בקשר מרובע, ועיקר סיבת המשנים היה מפני שהיו רבנים שראו במשנ"ב סימן ל"ב ס"ק רל"ב שמביא בשם ספר תפארת אריה בשם תשובה מאהבה דיש קשר של ב' דלתין שרגלו של זה בראשו של זה, ומסיים "דאלו העושים קשר של דלי"ת מכוון יותר לדינא", והיות והרבנים הנ"ל פגשו בשוק בב' מיני קשרים שהם קשר המרובע וקשר ד' סברו דהמשנ"ב ניהא ליה יותר הקשר ד' מהקשר המרובע, ועל כן הורו לשנות לקשר ד', אבל אילו היו יודעים שיש גם קשר צאנז ומבואר בהדיא בתפארת אריה שעל זה סובבים דבריו, ואדרבא ס"ל בהדיא שיש לעשות את הקשר המרובע, היו מבינים שהמשנ"ב שולל את קשר צאנז ולא את הקשר המרובע שהוא ג"כ קרוי בפי הראשונים והפוסקים "קשר של דלי"ת" וכנ"ל אות ב', והמשנ"ב עצמו בסימן כ"ז מסביר טעם למה הוא קרוי דלי"ת וכנ"ל, וממילא היו רואים דקשר ד' הוא קשר שלא הובא כלל במשנ"ב כמו הרבה דברים חדשים שהיו בכלל ישראל שלא העתיקם [אף שהוא עצמו הלך בקשר ד' כמו שמעידים עליו], ובודאי לא היו מחזירים כל כך שישנו לקשר ד'.

ואסיים מעין הפתיחה שעיקר כתיבתי בענין זה הוא להציע כמה חידושים בענין, ולא ליכנס לויכוחים, שבזה יש כבר מתעסקים אחרים. רק מדי דברי בענין רציתי להעיר על מה ששמעתי דמהר"י משינאווע לא הלך בקשר צאנז שבו הלך אביו בעל

אך הנה באו"ז סימן תקס"ו כתב בשם רבנו שמחה כדעת התוס' דצורת הקשר אינה צורת אות, ומסיים: "ופירוש קשר של תפילין שלאחורי עורף לא תאמר רשות הוא אם רוצה להניח הרצועות בלא קשר או לשנות הקשר שפיר דמי, אלא הל"מ שצריך לקושרו, ובפרק המוצא תפילין (דף צ"ז ע"א) [-איתא] דעניב להו כעין קשר דידהו, אלמא דמשונה קשר דידהו משאר קשרים, וגם אין לשנותו מקבלה שבידינו", [והובא פסק זה של רבנו שמחה גם בספר ברוך שאמר], ואח"כ מייתי האו"ז מרבינו שמשון ב"ר אברהם משנ"ץ דס"ל כדעת התוס' ומסיים "ואע"פ שפירשנו דקשר שברצועות אין זה דל"ת אע"כ אין לשנות מקשר זה שאם שינה פסל דהכי גמיר הלכה למשה מסיני.

והנה מקור הדברים דאין לשנות את הקשר הוא מדברי הגמ' בעירובין דף צ"ז ע"א שאמרו שם שלר' יהודה אפשר לעשות קשר של תפילין ע"י עניבה, והקשו דהא "אמר רב יהודה בריה דרב שמואל בר שילת משמיה דרב קשר של תפילין הלכה למשה מסיני הוא, ואמר רב נחמן ונוייהן לבר", ומתרצת הגמ' "דעניב להו כעין קשירה דידהו [פי' שעושה את העניבה בצורה דוגמת הקשר]", ובעצם כן מוכח גם מהגמ' בחולין דף ט' דת"ח צריך לדעת איך לעשות קשר של תפילין, ואילו היו יכולים לעשות איזה קשר שרוצה מה צריך ת"ח ללומדו.

וא"כ קשה דהן אמנם לדעת רש"י איכא למימר דכל היכא שאיכא צורת דלי"ת בקשר מהני להלל"מ, מ"מ לדעת התוס' שאין בזה צורת אות ואע"כ אסור לשנות ממילא הרי אסור השינוי הוא אסור לשנות את צורת הקשר, וא"כ איך ההיננו לשנות את צורת הקשר המקובלת בישראל, ואף שספר האו"ז לא היה מודפס בזמנם, מ"מ הלא ראו את ספר ברוך שאמר דמייתי פסק רבנו שמחה שאין ה"נ לא כתב בפירוש כר"ש משנ"ץ דאם שינה פסול מ"מ הלא כתב דאין לשנות, ותו דהיה להם לבד להוכיח כן מגמרות הנ"ל, ובפרט שהרי ראו את דברי הרמב"ם שכתב בהדיא דאם שינה פסול, ומצינו לאו"ש ולהגרי"ז מבריסק דהעלו בדעת הרמב"ם דסובר כהתוס' ומ"ש שהקשר הוא כעין דלי"ת אין הכוונה שזה דין אות ד' אלא הוא תיאור צורתו בעלמא, וא"כ הרי אית לן את הרמב"ם שפשוט ליה שהמשנה מצורת ההל"מ פסול.

ואולי יש ליישב בהקדים דלכאורה קשה על הגמ' בעירובין הנ"ל, למה לגמ' להזכיר בקושיא הא דאמר רב נחמן ונוייהן לבר, הא כיון דהקשר הוא הלכה למשה מסיני צריך לעשות כצורתו, וסגי בזה לקושיא, וע"כ צ"ל דמהא דקשר של תפילין לחוד אין ראיה שיש לקשר צורה ידועה וכמו שבאמת טענו התוס' שאין הלכה למשה מסיני שיהא צורת אות, אלא מהא ד'ונוייהן לבר' שמענין עוד ב' פרטים, והם שיש לו איזה נוי שזה איזה צורה מסויימת [ולרש"י זה צורת אות ד' ולתוס' הוא צורה מסויימת ולא משום אות], ועוד פרט דצריך שצד הנוי יהא כלפי חוץ, ולכן כשבאה הגמ' להוכיח שיש לקשר איזה צורה ידועה הוכרחה להעתיק גם המימרא ד'ונוייהן לבר.

ומדאיתא להכי איכא למימר דכל ההלכה של צורת הקשר הוא שלא יהא קשר רגיל שבו ב' צדדיו לקויים בנוייהן, דלפעמים הרצועה מעוגלת ומקומטת שם או שהיא הפוכה, אלא צריך שיהא [לפחות] צד אחד מתוקן בנוי והוא יהא כלפי חוץ, וזה עיקר הקפידא, וכל שעושה בצורה כעין זו כשר, ולעשות קשר כעין זה צריך אומנות ולכן צריך כל ת"ח ללומדו.

ובאמת מצינו בספר העיטור הלכות תפילין שער ראשון חלק ד' דס"ל כדעת התוס' שאין צורת הקשר משום צורת אות, ומסיים: "והכי מסתבר דקשר של תפילין במנהגא תליא מילתא, וכסברא דילן בכפוף ופשוט [-פי' דלעיל מיניה פירש פירוש מחודש בדברי הגמ' מנחות דף ל"ה דמבואר מיניה שכמה אמוראים כל אחד עשה קשר באופן אחר מחבירו]... ש"מ קשר לחודיה הל"מ מצוה לקושרן יפה ולא לענבן, וענין קשירה במנהגא

עובר לעשייתו, ואף אם כן נחפש עצה אפשר לעשות העצה של כונה לא לצאת דזה מסיר האיסור גם לדעת ר"ת דהא אין איסור בל תוסיף ובל תגרע רק במכיון לשם מצוה, וא"כ למה לן ליכנס לחששא אליבא דר"ת.

ב. בליל פסח יש הרבה הנוהגים לאכול חסא למרור, אולם אוכלים גם קצת חריי"ן פחות מכזית, ולכאורה טעמם הוא דחוששים שאין יוצאים באכילת חסא כיון שאין בה מרירות, וכדעת החזו"א, או משום טעם אחר, וא"כ אינו מוכן למה אוכלים פחות מכזית מהחריי"ן, וצ"ל דס"ל שענין אכילת החריי"ן הוא רק חומרא, וע"ז הם סומכים על הפוסקים הסוברים דיוצאים ידי חובת מרור גם בפחות מכשיעור כזית. אולם קשה דלכאורה האוכל פחות מכזית מרור עובר בל תגרע לדעת הפוסקים שצריך לאכול כזית שלם למצוה, וא"כ מה התועלת להחמיר בחיוב אכילת מרור כשמצד אחר נכנסים בחשש בל תגרע.

ג. יש מחלוקת הפוסקים אם קטן שהגדיל בתוך ימי ספירת העומר, אם יכול להמשיך לספור בברכה, וכמדומני שהמנהג הפשוט הוא שממשיכים לספור בברכה, ובספר הליכות שלמה כתב בטעמא דמילתא דבאמת לכו"ע כל יום הוא מצוה בפני עצמה, אך דעת הפוסקים שהמחסר יום אחד אינו יכול להמשיך ולספור, הוא משום דענין ספירה הוא שאדם מונה יום אחד יום, אבל ברגע שהחסיר ספירה אחת תו אין שם ספירה על כל הספירות שישפור אח"כ, נמצא דהמחסר יום אחד הוא כמו אדם שאין לו זרע ולכן אינו יכול להניח תפילין דהוא אנוס ופטור ה"נ זה שהחסיר ספירה מעתה הוא אנוס ולא שייך ביה מציאות של ספירה, אבל בקטן שספר עד שהגדיל ועכשיו הגדיל אף שמצד החיוב שיש לו עכשיו לא נחשב ספירתו שספר בקטנותו כמצוה, מ"מ מציאות של ספירה מיהא הוי, וא"כ שייך אצלו מציאות של ספירה בהמשך הימים לאחר שהגדיל, ואינו דומה למי שהחסיר ספירת יום אחד.

אלא דעדיין קשה דסוף סוף הקטן הזה קיים מצות ספירה רק בחלק מ"ט יום, ואילו התורה אמרה לספור מ"ט יום, וא"כ הוא עובר בכל תגרע, דכמו שהמוסיף שמונה ימים על סוכות עובר בכל תוסיף ה"נ המגרע יום אחד עובר בכל תגרע, וה"ה המגרע ממצות תספור חמשים יום מיבעי ליה לעבור בכל תגרע, ובשלמא אדם ששכח לספור יום אחד שמותר לו לספור בשאר הימים, ולא חיישנן לזה דהוה בל תגרע י"ל דהטעם הוא דלדעת הפוסקים כיון שספירתו אינה כלל מציאות של ספירה אלא פטומי מילי בעלמא, ליכא בזה איסור בל תגרע, אבל בקטן שהגדיל שאיכא על ספירתו מציאות של ספירה למה לא נחוש לאיסור בל תגרע.

ומשום כן נראה לומר דהמנהג הוא שאיסור בל תגרע הוא רק כשהמצוה מתקיימת בצורת גרעון, דהיינו שנוטל ג' מינים במקום ד' או מברך רק ב' בברכות בברכת כהנים, או שמניח בבתים רק ג' או ב' פרשיות, אבל היכא שבצורת העשיה אין גרעון שיש לו ד' פרשיות בתפילין ויש לו ד' מינים בידיו, וכל החסרון הוא שהפרשיות והמינים אינם מונחים באופן הכשר, זה נקרא מצוה פסולה, ואין זה קרי גרעון במצוה.

וממילא מיושב כל הערות, דתפילין דר"ת כיון שיש למעשה ד' פרשיות אין זה גרעון, וכן בנטילת אתרוג הפוך ליכא גרעון אלא שהמצוה אינה בהכשר, וכן האוכל חצי כזית חריי"ן ואוכל ג"כ עוד חצי זית או יותר של חסא, אין כאן גרעון במצוה דבאמת חסא הוא מין מרור אלא שיש בו פסול שאינו מר, ואין כאן גרעון במצוה אלא קיום בצורה שאינה כשירה כהוגן. וכן מיושב מהא דספירת העומר דכיון שלמעשה ספר הקטן מ"ט יום אין כאן גרעון במצוה, אלא יש רק כמה ימים שיש פסול למצותו מצד קטנותו, ובכל כהאי גוונא ליכא בל תגרע.

הד"ח, אלא הלך בקשר ד' כמנהג רבו מהר"ש מבעלז, ואף שבבעלז כיום המנהג לילך בקשר המרובע, מ"מ מהר"ש הלך בקשר ד', ע"כ שמעתי. אך יעויין בספר אות חיים ושלום למהרה"א ממונקטש בסימן ל"ב ס"ק כ"ה שהוא ניהא ליה קשר ד' ולא המרובע, אולם כתב בתו"ד בזה"ל: "אולם העולם רובם ככולם נוהגים במדינותנו לעשות קשר שקורין "קשר פשוט" והוא מרובע ואין בו חלל באמצע, והוא לענ"ד קשה להולמו כי איה אפוא בו צורת ד'... ואיני ח"ו מערער על מנהג בני מדורות הקודמים ואם אין נביאים בני נביאים הם... ושמעתי מכמה גדולי עולם ז"ל ובפרט מרבותינו הקדושים ובתוכם רבינו הגה"ק משינאווע זצלה"ה שהיה להם הקשר תמונת "קשר פשוט" ובדאי מצוה ליישב מי שלבו רחב... עכ"ל, ומפורש בהדיא לאידך גיסא דהוא היה הולך בקשר המרובע, וממילא גם רבו מהר"ש מבעלז הלך כן, ונאמנים לנו דברי הגה"ק ממונקאטש שהרי הוא היה מן הנוסעים אל הגה"ק משינאווע, וכן נודע לי שמהר"י מפשעווארסק אנטוורפן שהיה מחסידי שינאווע נהג לילך בקשר המרובע, גם לא מצאתי בספרי בעלז שהם שינו את מנהג מהר"ש והם ידועים בשמרנותם על מנהגייהם, מסתברא דכן נהג ג"כ המהר"ש מבעלז, על כן צ"ע נוסח השמועה הנ"ל.

סימן ז' / גדר איסור בל תגרע

הבה"ל בסימן ל"ד כתב דיש חשש איסור בל תגרע בהנחת תפילין דר"ת, משום דאליבא דרש"י נמצא שבתפילין דר"ת ב' פרשיות שהם שמע והיה אם שמוע אינם מונחים במקומם, וממילא כמאן דליחנהו דמי, והיכא שמניח תפילין רק עם ב' פרשיות הרי זה עובר בכל תגרע, זהו שורש טענתו, ולכן כתב דיש לכונן בהנחתם שאם הם פסולים הריני מניחם כרצועות בעלמא, ועיין מש"כ בנושא זה בסימן כ"ז.

ולכאורה הדברים מחודשים מאד, דעד המשנ"ב לא עורר על כך שום פוסק, ואף השו"ע עצמו שכתב שהמניח של רש"י ור"ת ביחד צריך לכונן שהפסול הוא כרצועות דאל"ה יש איסור בל תוסיף, לא כתב דהיכא שמניח בזה אחר זה צריך ג"כ לכונן שאיניו לשם מצוה.

ומצאתי עוד כמה הלכות שיש להוכיח ממנהגנו בהם דלא חששו לחשש בל תגרע, ואפילו הבה"ל לא עורר בזה.

א. באו"ח סימן תרנ"א ס"ה כתב דיברך על נטילת לולב לפני שיטול אתהתרוג כדי שיברך עובר לעשייתו, או יהפוך אתהתרוג עד שיברך, ע"כ וכן הוא מנהגנו להפוך אתהתרוג, ובמשנ"ב ס"ק כ"ה כתב עיין בב"י דיש עוד עצה שיהיה קודם לעשייתו דהיינו שיכון שלא לצאת בהמצוה עד אחר הברכה, ע"כ, משמע מזה דלפי העצה הקודמת מכונים כבר לצאת משעת הנטילה של ג' מינים הראשונים, ובשעה"צ ס"ק ל' מבואר דמעיקר הדין א"צ לחפש עצות שיהא עובר לעשייתו ואפשר לברך גם לאחר שיצא כבר [וכ"ה בהדיא בגמ', ובשו"ע שם סעיף י"ב מבואר דהנטול ד' מינים בזה אחר זה [שמסיר אחד ונוטל את האחר] יוצא ידי חובתו אם היו מלכתחילה כולם לפניו, ועיין"ש בשעה"צ ס"ק ס"ו דדין זה הוא לאפוקי מדעת ר"ת דסובר דלא יצא בזה.

וא"כ יש לתמוה על מנהגינו שמהפכים את האתרוג, דהא כיון שבשעה שרק ג' מינים מונחים בידיו בהכשר אנו כבר מכונים לקיים המצוה, א"כ לדעת ר"ת אנו עוברים באיסור בל תגרע, שאנו נוטלים ג' מינים ולא ד', ובשלמא לפי ההלכה דלא קיי"ל כר"ת א"כ הנטילה של הג' הוא חלק מעשיית המצוה ואפשר להסירם מן היד וליקח רק את האתרוג ובוה לגמור את המצוה, אך לר"ת דהג' בפני"ע לאו חלק מקיום המצוה הם, א"כ הכונה לצאת בעת לקיחת רק ג' מינים הוא באיסור בל תגרע, ואף שלא קיי"ל כר"ת מ"מ כיון שמעיקר הדין א"צ כלל לחפש עצה לברך